

ORIGINAL RESEARCH PAPER

Understanding the Qazibala Farmstead Based on the Six Criteria of Farmsteads Owned by Lords

Hosein Raie^{1,*} ¹ Assistant Professor, School of Architecture and Environmental Design, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article History:

Received	2021/04/15
Revised	2021/08/13
Accepted	2021/09/24
Available Online	2022/12/31

Keywords:

Qazibala
 Lord-owned Farmsteads
 Qom City
 Agriculture Heritage

Use your device to scan
 and read the article online

Number of References

39

Number of Figures

14

Number of Tables

1

Extended ABSTRACT

BACKGROUND AND OBJECTIVES: In recent years, extensive studies have identified historic residential farmsteads in the central plateau of Iran. The cultural geography of cities such as Qom is an example of Iranian architecture. Farmsteads like Sezavar, Alborz, Kahak, and Cheshmeh Ali, as well as Qazibala farmstead, were formed at some point in history, particularly during the Qajar era, and their remnants can still be seen in and around Qom. The study focuses on communities' lack of knowledge on recognizing historic farmsteads. Regardless of their identity, many lord-owned farmsteads are being improperly reconstructed or registered on the National Monuments List under different names and titles. The Qazibala farmstead in Qom has also faced these problems. This study focuses on two primary questions; 1. Which criteria for identifying the lordly farmsteads of Iran corresponds to the Qazibala Collection? 2. How does identifying the Qazibala as a lordly farmstead help protect it? The research aimed to introduce the Qazibala farmstead as a lord-owned farmstead in Iran. To this end, the interpretive approach and historical interpretive strategy are easily used with document research and field studies. The findings revealed that six criteria for identifying lord-owned farmsteads in Iran had been identified. So, the Qazibala farmstead is recognized as Lord-owned Farmstead following criteria such as the establishment of physical elements, historical documentation, historical continuity, lordly ownership, fixed population, and stable status. Therefore, identifying this complex as a Lord-owned farmstead can affect its introduction, preservation, and revitalization and prevent improper physical and functional interference from stakeholders.

METHODS: The research aims to introduce the Qazibala farmstead as a lord-owned farmstead in Iran. To this end, the interpretive approach and historical interpretive strategy were used with bibliographic research and field studies. To give the researcher complete access to the current condition of the farmstead, the farm's territory and its components, including the mansion, reservoir, tower and barrow, garden, and Qanats, were initially mapped, photographed, and documented. Following that, historical and legal documents, like Naser al-Din Shah's travelogue, genealogy, deeds, and pictures of the Harvard University Document Center were studied, and interviews with Mohammad Vafaei and Afshin Bakhtiar were conducted to complete the research. The overlapping of the preceding information produced findings that were interpreted and analyzed to meet the six criteria of lord-owned farmsteads in Iran's central climate.

FINDINGS: During the Qajar period, the Qazibala farm was managed using the feudal lord system. This system was maintained in the same order and under the ownership of lords such as Haj Hossein Khan Khalaj, Haj Isaq Khan, and Sardar Motazed until the constitutional period and the first period of the National Assembly. Many farmsteads, particularly the Qazibala farmstead, lost their original form and function during the second Pahlavi period, as the Iranian Land Reform began, and their owners dispersed and migrated. Lotf Ali Khan, the previous owner, entrusted the farmstead to Nazanin Vafai after the Islamic Revolution. The earthquake of 1980 also destroyed a portion of the farms' tower, barrow, and fence. The social and political changes allowed farm workers and serfs to cross the farm's fence into the fields, forming the Qazibala village. According to the research findings, the Qazibala farm meets all six criteria. The Qazibala farmstead meets

Extended ABSTRACT

the first criterion, which is the establishment of physical elements. Within this field were features like agricultural land, Qanats, mosques, manors, towers, and barrows, which are still standing or currently experiencing a revival. This farmstead meets the second criterion because it is credible according to two historical travelogues by two venerable and seasoned authors, along with numerous antiquated images and records that support the farm's credentials. Based on the third criterion, along with the existence of architectural patterns in the physical components, and the mentioned documents, this farmstead dates back to the historical eras of the Qajar and Mohammad Shah. According to the studies conducted in the fourth criterion, the owners of the farm from the Qajar period until it was converted into a village were Mohammad Hossein Khan, Haj Eshaq Khan, Motazed Nezam, Zinat al-Moluk, and Lotf Ali Khan; thus, this farmstead has been privately owned by their lords. Moreover, the fifth criterion reveals that, according to the mentioned documents, this farmstead had a fixed and floating population from the start. Their number increased from 266 to 85 people between 1346 and 1390. These changes and demographic sequence have demonstrated the farm's viability over time. The Qazibala farmstead is also valid in the sixth criterion. Pictures 10–13 depict the farmstead's evolution from the beginning to the present, demonstrating its stability despite changes in shape and substance.

CONCLUSION: Previous research demonstrates that the Qazibala complex satisfies the six requirements for identifying lord-owned farmsteads and is recognized as one. This farm was overlooked during the course of social, economic, and political changes and developments. Still, in the form of a “cohesive whole” and with the presence of all possessions and associated elements, it can now be referred to as “Qazibala Lord-owned Farmstead” and be registered, according to documents and archives in the list of national monuments of Iran. Registration based on accurate information can help introduce and preserve this site. By registering this complex as a lord-owned farmstead, all its associated elements will be physically and functionally linked. None of these components can be subjected to inappropriate physical intervention on their own, but their role in the farmstead, along with other related elements such as reservoirs, mills, Qanats, and waterways, should be understood before taking appropriate action. Moreover, by stating that this site is a residential farmstead owned by a lord, it can be classified as an “Important Agricultural Heritage” and registered in the GIAHS system. The GIAHS secretariat in Iran can prepare the global registration file with five criteria based on executive instructions. With this action, many related data in the architectural, agricultural, economic, social, political, cultural, legal, and judicial fields hidden in the Qazibala farmstead and other farms will be introduced and then placed on the path of dynamic preservation based on time and place requirements.

HIGHLIGHTS:

- The Qazibala farmstead is recognized as Lord-owned Farmsteads in accordance with criteria such as the establishment of physical elements, historical documentation, historical continuity, lordly ownership, stable population and stable status.
- Identifying this complex as a Lord-owned farmstead can affect its introduction, preservation and revitalization and to prevent improper physical and functional interference from stakeholders.
- Most farmstead, such as Qazibala, can be identified and introduced based on the six criteria for recognizing Lord-owned Farmsteads.

ACKNOWLEDGMENTS:

This article is a research product of the contract between Iran University of Science and Technology and Qom Cultural Heritage office.

CONFLICT OF INTEREST:

The authors declared no conflicts of interest.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Journal of Iranian Architecture & Urbanism (JIAU). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publishers.

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

HOW TO CITE THIS ARTICLE

Raie, H., (2022). Understanding the Qazibala Farmstead Based on the Six Criteria of Farmsteads Owned by Lords. *Journal of Iranian Architecture & Urbanism.*, 13(2): 131-144.

 <https://doi.org/10.30475/isau.2022.271946.1634>

 https://www.isau.ir/article_167162.html

تأملی بر شناخت مزرعه قاضی بالا بر پایه معیارهای شش گانه مزارع اربابی

حسین راعی^{۱*}

۱. استادیار، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.

مشخصات مقاله	چکیده
تاریخ ارسال ۱۴۰۰/۰۱/۲۶	در سالیان اخیر مطالعات ویژه‌ای در جهت شناخت و شناسایی مزارع مسکون تاریخی در فلات مرکزی ایران آغاز شده است. جغرافیای فرهنگی شهرهایی مانند قم مامن این گونه از معماری ایران است. مزرعه قاضی بالا در کنار مزارع دیگری چون سزاوار، البرز، کهنک و چشمه‌علی در برهه‌ای از تاریخ به ویژه دوره قاجار به وجود آمدند، توسعه یافتند و هم‌اکنون نیز بقایای آن‌ها در پیرامون قم دیده می‌شود. مسئله اصلی تحقیق آگاهی اندک جوامع در شناسایی و شناخت مزارع مسکون تاریخی است. بسیاری از مزارع اربابی بدون توجه به هویت آن‌ها در حال بازسازی نادرست هستند و یا با نام‌ها و عناوین دیگری در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده‌اند. مزرعه قاضی بالا در قم نیز دچار این مسائل بوده است. دو پرسش در این تحقیق مطرح می‌شود: ۱. مجموعه قاضی بالا با کدام یک از معیارهای شناسایی مزارع اربابی ایران انطباق دارد؟ ۲. شناسایی قاضی بالا به عنوان یک مزرعه اربابی چه کمکی به حفاظت از آن می‌کند؟ هدف تحقیق معرفی مزرعه قاضی بالا به عنوان یک مزرعه اربابی در ایران است. بنابراین سعی می‌شود با رهیافت تفسیری و راهبرد تفسیری تاریخی به موضوع پرداخته شود و در قالب مطالعات میدانی و سندپژوهی، یافته‌های تحقیق محقق شود. یافته‌ها نشان می‌دهد تاکنون شش معیار برای شناسایی مزارع اربابی در ایران شناخته شده است و مزرعه قاضی بالا در انطباق با معیارهایی چون استقرار عناصر کالبدی، سندیت تاریخی، تداوم تاریخی، مالکیت اربابی، وجود جمعیت ثابت و وضعیت پایدار به عنوان یک مزرعه اربابی شناخته شده است. شناسایی این اثر به عنوان یک مزرعه اربابی می‌تواند معرفی، حفاظت و احیاء آن را تحت تأثیر قرار دهد و از دخالت‌های کالبدی و کارکردی نامناسب ذیمدخلان و ذینفعان جلوگیری کند.
تاریخ بازنگری ۱۴۰۰/۰۵/۲۲	
تاریخ پذیرش ۱۴۰۰/۰۷/۰۲	
تاریخ انتشار آنلاین ۱۴۰۱/۱۰/۱۰	
واژگان کلیدی	
قاضی بالا	
مزارع مسکون اربابی	
شهر قم	
میراث کشاورزی	
	نکات شاخص
	- مزرعه قاضی بالا در انطباق با معیارهایی چون استقرار عناصر کالبدی، سندیت تاریخی، تداوم تاریخی، مالکیت اربابی، وجود جمعیت ثابت و وضعیت پایدار به عنوان یک مزرعه اربابی شناخته شده است.
	- شناسایی این اثر به عنوان یک مزرعه اربابی می‌تواند معرفی، حفاظت و احیاء آن را تحت تأثیر قرار دهد و از دخالت‌های کالبدی و کارکردی نامناسب ذیمدخلان و ذینفعان جلوگیری کند.
	- اغلب مزارع تاریخی مانند قاضی بالا براساس معیارهای شش گانه شناخت مزارع اربابی، قابل شناسایی و معرفی هستند.

نحوه ارجاع به مقاله

راعی، حسین. (۱۴۰۱). تأملی بر شناخت مزرعه قاضی بالا بر پایه معیارهای شش گانه مزارع اربابی، نشریه علمی معماری و شهرسازی ایران، ۱۳(۲)، ۱۳۱-۱۴۴.

* نویسنده مسئول

تلفن: ۰۰۹۸۲۱۷۷۲۴۸۲۳۹

پست الکترونیک: hoseinraie@iust.ac.ir

مقدمه

در پی انطباق شش معیار با یافته‌ها و تفسیر آن‌ها در مزرعه قاضی‌بالا است؛ بنابراین سعی می‌شود با رهیافت تفسیری و راهبرد تفسیری تاریخی به موضوع نزدیک شد و در قالب مطالعات میدانی و سندپژوهی به پرسش‌های تحقیق پاسخ داد.

پیشینه تحقیق

موضوع مزارع مسکون دارای پیشینه پژوهشی دسته‌بندی‌شده‌ای نیست و منابع مستقیم در این زمینه اندک است. منابع در این حوزه شامل اسناد تاریخی، جغرافیای تاریخی و حقوقی می‌شود. در سفرنامه‌ها و روزنامه‌های خاطراتی چون (Farmanfarma, 2004, 66)؛ (Etemad-ol-Saltaneh, 1990, 1935)؛ (Monshi, 1975, 163)؛ (Naser al-Din Shah Qajar, 1977, 74)؛ (Najm-ol-Molk, 2006, 20) و به مزارع مسکون تاریخی و ویژگی‌های آن‌ها در دوره قاجار و پهلوی در قالب گزارش‌های حکومتی و دیوانی، بلوک گردشی و سفرهای تحقیقاتی اشاره شده است. آن‌ها در سفر به سیستان، کرمان، خوزستان و مناطق مرکزی ایران در مکان‌های مختلف از مزارع بازدید کرده و آن را توصیف کرده‌اند. در منابعی چون (Lambton, 2015)؛ (196) به ارتباط بین مالک و زارع در اواخر دوره قاجار تا دوره پهلوی پرداخته می‌شود و در تاریخ کاشان (Kalantar-Zarabi, 1999) نیز به نام مزارع، موقعیت، نام اربابان، میزان نفوس، نوع محصولات و خراج آن‌ها شده است. علاوه بر آن در وقفنامه‌های موجود در کتب ربع‌رشیدی (Hamadāni, 1977)؛ اسناد معماری ایران (Sheykh-al-Hokamayi, 2009) و یادگارهای یزد (Afshar, 1995) به معرفی مزارع، نوع محصولات، مالیات و میزان جمعیت آن‌ها اشاره شده است. این وقفنامه‌ها هر یک به مناطق ویژه‌ای در فلات مرکزی اختصاص دارند. در پژوهش‌های جدیدتر نیز می‌توان به کتاب و مقاله‌های مختلفی از (Raie & Behesh-ti, 2016; MohammadMoradi et al., 2017; Raie, 2016) درباره مزارع مسکون تاریخی در یزد، کاشان و نیاسر اشاره کرد. در این اسناد به معیارهای شناسایی مزارع اربابی، گونه‌های مختلف مزارع در ایران و پیشینه آن‌ها اشاره شده است؛ اما تاکنون به مجموعه قاضی‌بالا پرداخته نشده و در منابع اندکی راجع به آن نوشته شده است. اسناد تاریخی نشان می‌دهند که ناصرالدین‌شاه از این مزرعه بازدید می‌کند و شرح این بازدید در کتاب «سفرنامهٔ عتبات ناصرالدین‌شاه قاجار»، ۱۳۶۳ منتشر می‌شود. او در این سفر شرح مختصری از مزرعه قاضی، عمارت و اقامت در این مکان بیان می‌کند. این سفرنامه در سال ۱۳۷۳ نیز از روی اصل دستخط شاه تصحیح و تحت عنوان «شهریار جاده‌ها، سفرنامهٔ ناصرالدین‌شاه به عتبات» منتشر می‌گردد. در ادامه حسنعلی‌خان افشار از همراهان ناصرالدین‌شاه نیز در سفرنامه لرستان و خوزستان، ۱۳۸۲ درباره قاضی‌بالا توضیحات مبسوطی ارائه می‌کند. او تعداد جمعیت در قلعه، محصولات و کیفیت عمارت قاضی‌بالا را در

پژوهش‌های انجام‌شده درباره مزارع تاریخی نشان می‌دهد که مزارع مسکون، مجتمع‌های زیستی کوچکی هستند که در طول قرون گذشته در اقلیم‌های مختلف ایران به ویژه فلات مرکزی شکل گرفتند و متغیرهای اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، امنیتی، فرهنگی، اجتماعی و محیطی در انشاء و اضمحلال آن‌ها مؤثر بوده است (Raie & Behesh-ti, 2016, 16; MohammadMoradi et al., 2017: 15; Raie, 2016, 235). آن‌ها اغلب با دوگونه اصلی دسکره‌های کشتخوانی و مجموعه‌های کشتخوانی دیده شده‌اند (MohammadMoradi et al., 2017: 11) و عناصر کالبدی زیادی مانند قلعه، آسیاب، آب‌انبار، قنوت، حمام، خانه‌های اربابی و رعیتی و کشتخوان‌ها را به عنوان عناصر وابسته در اختیار داشتند. میزان جمعیت شناور و ثابت در مزارع به طور معمول به ۵ تا ۵۰ نفر می‌رسید (Etemad-ol-Saltaneh, 1990, 83) و با ایجاد یک هرم اجتماعی که در رأس آن ارباب قرار داشت کلیه امور اقتصادی و تولیدی انجام می‌شد و از این طریق مالیات دیوان و خراج نیز پرداخت می‌گردید (Taleb & Anbari, 2008, 153-155). موارد بیان شده بخشی از قابلیت‌های کارکردی و کالبدی مزارع مسکون در طول قرون متمادی بوده است. در اقلیم گرم و خشک از قم تا کاشان، سمنان، اصفهان، یزد و کرمان مأمین این گونه فراموش شده معماری در ایران است. در این میان می‌توان قم را جزء حوزه‌های فرهنگی دانست که مطالعات کامل‌تری در این زمینه قابل انجام است و مزارع بیشتری زنده و در دسترس هستند. مزارعی مانند دولت‌آباد، قاضی‌بالا، سزاوار، البرز، کَهک و چشمه‌علی برپایه کوشش اربابان، مالکان و رعیت‌ها در برهه‌ای از تاریخ به ویژه دوره قاجار به وجود آمدند و هم‌اکنون نیز بقایای آن‌ها در پیرامون قم دیده می‌شود. مسئله اصلی آگاهی اندک جوامع در شناسایی و شناخت مزارع مسکون تاریخی است. بسیاری از آن‌ها به دلیل عدم شناخت صحیح درباره بافت و پیوستگی عناصر آن‌ها به صورت جداگانه تفکیک شده و از بین رفته‌اند و برخی دگر بدون توجه به هویت و ماهیت مزارع در حال تغییر کاربری ناسازگار هستند مزرعه قاضی‌بالا در قم نیز دچار این مسائل بوده است. دو پرسش اساسی در این تحقیق مطرح می‌شود. ۱. مجموعه قاضی‌بالا با کدام یک از معیارهای شناسایی مزارع اربابی ایران انطباق دارد؟ ۲. شناسایی قاضی‌بالا به عنوان یک مزرعه اربابی چه کمکی به حفاظت از آن می‌کند؟ هدف تحقیق معرفی مزرعه قاضی‌بالا به عنوان یک مزرعه اربابی در ایران با استفاده از معیارهای شش‌گانه موجود است. این تحقیق از یک طرف با پیشینه‌ای مواجه است که برپایه مطالعات علمی به شش معیار برای شناسایی مزارع مسکون تاریخی در اقلیم مرکزی ایران رسیده است (Raie, 2016, 230) و از طرف دیگر

«فارماستد» با توجه به موقعیت مکانی، شامل عناصری چون محل نگهداری دام (خوک، گاو، گوساله، گوسفند و ...)، انبار، خانه‌اربابی، محل زندگی کارگران و کارکنان، حیاط، اصطبل بوده و برخی از آن‌ها دارای معماری وزین‌تری هستند. این مجموعه‌ها در گذشته محلی برای زندگی و همچنین کار و تولید بوده و از نظام اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و معماری ویژه‌ای پیروی می‌کنند. بسیاری از آن‌ها بر اساس نظام فنودالی اداره می‌شدند و دارای مالک شخصی بودند. این مالکان از حکومت مرکزی مستقل بوده و حتی در برخی موارد دارای نیروی نظامی مختص به خود نیز بودند. در قرون اخیر و با دگرگونی کشاورزی سنتی به مدرن، بسیاری از آن‌ها با تغییر کاربری به محلی برای برگزاری مراسم‌ها، رستوران، بازدید گردشگران، موزه و امور تجاری تبدیل شدند. اسناد زیادی وجود دارند که در آن‌ها به معرفی و حفاظت از فارماستد با تکیه بر اصول و معیارهای داخلی کشورها پرداخته شده است.^۲ اما مزارع مسکون در ایران تا حدودی مغفول و ناشناخته مانده است. در سال‌های اخیر پژوهش‌هایی در این باره انجام شده است و نظام شکل‌گیری، قابلیت‌های کالبدی و کارکردی موجود در مزارع بر اساس اسناد تاریخی و مطالعات میدانی محرز شده است (Raie, 2018). مزارع مسکون در طول زمان نظام‌های مالکیتی و بهره‌برداری مختلفی چون شخصی (اربابی و رعیتی)، شاهی (خالصه)، وقفی و دیوانی (دولتی) را تجربه کردند (Eduard Polak, 1982, 351; Foran, 1999, 57). در این میان یکی از تأثیرگذارترین نظام‌های مالکیتی، نظام شخصی و اربابی بود. این نظام توانسته بود بر اساس دو مؤلفه اقتصاد و ثبات از مزارع بسیاری تا دوره پهلوی دوم حفاظت کند اما با از بین رفتن مالکیت اربابی در اثر عوامل متعددی از جمله اصلاحات ارضی دهه ۴۰ شمسی، مزارع مسکون زیادی در اقلیم مرکزی ایران رو به اضمحلال رفتند (Raie & Beheshti, 2016: 74) و بقایای تعداد اندکی از آن‌ها در حال حاضر قابل بررسی و بازدید است. با مطالعات انجام‌شده در سالیان اخیر به شش معیار برای شناسایی مزارع اربابی در فلات مرکزی ایران پرداخته شده است (Raie, 2016, 230). تدوین معیارهای شش‌گانه منجر شد تا بتوان با اتکاء به آن‌ها، به تشخیص و شناسایی مزارع مسکون تاریخی نزدیک شد.

بر اساس شکل ۱، شش معیار به ترتیب از ۱ تا ۶، ارائه شده است. اولین معیار «حضور عناصر کالبدی» است به این معنا که یک مزرعه مسکون اربابی شامل تعدادی از عناصر کالبدی خدماتی، مسکونی، مذهبی و دفاعی است که در هم‌کناری با یکدیگر موجب ایجاد توان اقتصادی برای ارباب و مالک مزرعه خواهند شد و بدون عناصر اشاره‌شده، مزرعه اربابی دارای شاکله و توان کافی در انجام وظایف تعیین‌شده نیست. دومین معیار «سندیت تاریخی» است و منظور حضور این مزرعه در اسناد تاریخی و

این سفرنامه تشریح می‌کند. پس از انقلاب اسلامی نیز بنیاد مسکن در سال ۱۳۸۷ شمسی طرح هادی روستا (مزرعه‌پیشین) قاضی‌بالا را بر پایه برنامه‌ریزی روستایی و در مقیاس طرح هادی ارائه می‌کند اما به پیشینه تاریخی مزرعه و ارزش‌های تاریخی و فرهنگی آن توجه نمی‌شود. در ادامه، عمارت قاضی‌بالا در سال ۱۳۸۸ با درخواست مالکین وقت به ثبت در فهرست آثار ملی می‌رسد اما در پرونده ثبتی آن نیز اطلاعات قابل توجه و معتبری وجود ندارد.

درباره مزرعه قاضی‌بالا منبع دیگری تاکنون یافت نشده است اما موضوع مزارع مسکون تاریخی در شهر قم و پیرامون آن توسط اندیشمندان مختلف و در منابع متعدد تشریح شده است. مهم‌ترین منبع، کتاب تاریخ قم است که توسط (Qomi, 2006) نوشته شده است. در این کتاب به مزارع تفرش، ساوه، قم و حتی نیاسر و کاشان در قرن ۴ ه.ق اشاره شده و درباره میزان خراج و نحوه مساحی مزارع توضیحاتی بیان شده است. غلامحسین افضل‌الملک، (۱۳۵۵) و (۱۳۹۶) نیز در دو کتاب به نام‌های «تاریخ و جغرافیای قم» و «کتابچه تفصیل و حالات دارالایمان قم» به شرح مزارع قم، تعداد نفوس و محصولات صیفی و شتوی آن‌ها می‌پردازد اما اشاره‌ای به مزرعه قاضی‌بالا نمی‌کند. در دوره پهلوی، محمدتقی ارباب، (بی‌تا) در کتاب «تاریخ دارالایمان قم» درباره برخی از مزارع به‌ویژه مزرعه صدری قم تحقیق می‌کند و شیوه‌های مدیریت آن را توضیح می‌دهد. پژوهشگر دیگری به نام فاطمه قاضی‌ها، (۱۳۸۱) مزارع، مکان‌ها و اتفاقات در قم را از زبان شاه هنرمند با انتشار کتاب «سفرهای ناصرالدین شاه به قم» تشریح می‌کند و یک دهه بعد مفلسی قمی، (۱۳۹۱) با کتاب «تحفه الفاطمین فی ذکر احوال قم و القمیین» اماکن تاریخی و قدیمی قم را برمی‌شمرد و به مزارع قم نیز می‌پردازد. پس از او سید محسن حسینی، (۱۳۹۳) به‌طور مبسوط به شکل‌گیری و توسعه مزرعه صدری قم با جزئیات اشاره می‌کند و در کتاب «صدرالممالک اردبیلی و موقوفه نصرت‌آباد قم» منتشر می‌کند. در هیچ‌یک از این منابع به مزرعه قاضی‌بالا اشاره نشده است اما درباره فرآیند شکل‌گیری مزارع اربابی در قم اطلاعات مبسوطی یافت می‌شود.

مبانی نظری

پژوهش در این باره نشان می‌دهد که در حوزه‌های پژوهشی ملی و بین‌المللی تاکنون به مزارع مسکون ایران پرداخته نشده است اما موضوعی مشابه به نام «فارماستد»^۲ در خارج از کشور دارای پیشینه پژوهشی وسیعی است. ادبیات شکل‌گیری و تداوم مزرعه‌های مسکون تاریخی در ایران با سایر کشورها، دارای قرابت اندک و تفاوت ماهوی و شکلی اساسی است. آن‌ها دارای مستحذات هستند و علاوه بر تولید محصولات کشاورزی، سکونت نیز در آن‌ها انجام می‌شود.

حضور مردم و ذینفعان و ذی‌مدخلان به صورت ثابت و شناور در آن است. این جمعیت بر اساس نظام کارکردی و نظم‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در کنار یکدیگر به فعالیت مشغول بودند (Taleb & Anbari, 2008, 153-155). معیار ششم «وضعیت پایدار» است. این معیار نشان از زنده ماندن یک مزرعه تا اکنون دارد. بقاء یک مزرعه در نظام‌های کالبدی و کارکردی بیان‌کننده وجود ثبات و امنیت در منطقه و نظام مالکیتی اربابی در مدیریت آن است و از این جهت به‌عنوان یک معیار مطرح است. مزرعه مسکون قاضی‌بالا در قم نیز یک مزرعه اربابی دوره قاجار است و دارای قابلیت‌های کالبدی و کارکردی ویژه‌ای در گذشته بوده است. این مقاله می‌خواهد با استفاده از این شش معیار به شناخت نسبی از مزرعه قاضی‌بالا دست یابد.

قدیمی معتبر مانند وقف‌نامه‌ها، سفرنامه‌ها، کتب جغرافیای تاریخی و همانند آن است. اشاره به یک مزرعه در هر یک از اسناد یادشده می‌تواند به‌عنوان یک اعتبار مبنی بر وجود آن در گذشته و قابل اتکاء بودن آن در پژوهش‌های حال و آینده مطرح باشد. معیار سوم «تداوم تاریخی» است. بر این اساس یک مزرعه اربابی می‌بایست متعلق به حداقل یک دوره تاریخی باشد و به ارزش‌های تاریخی و فرهنگی ملموس و ناملموس مرتبط به مزرعه اشاره کند. معیار چهارم «مالکیت اربابی» است. به‌طور طبیعی هر مزرعه اربابی دارای مالک شخصی به نام ارباب بود که تعداد زیادی از رعیت‌ها با هرم اجتماعی ویژه‌ای زیر نظر او در مزرعه مشغول به فعالیت بودند. معیار پنجم «وجود جمعیت ثابت» است. ۴ بر اساس این معیار یکی از ویژگی‌های مهم مزرعه اربابی

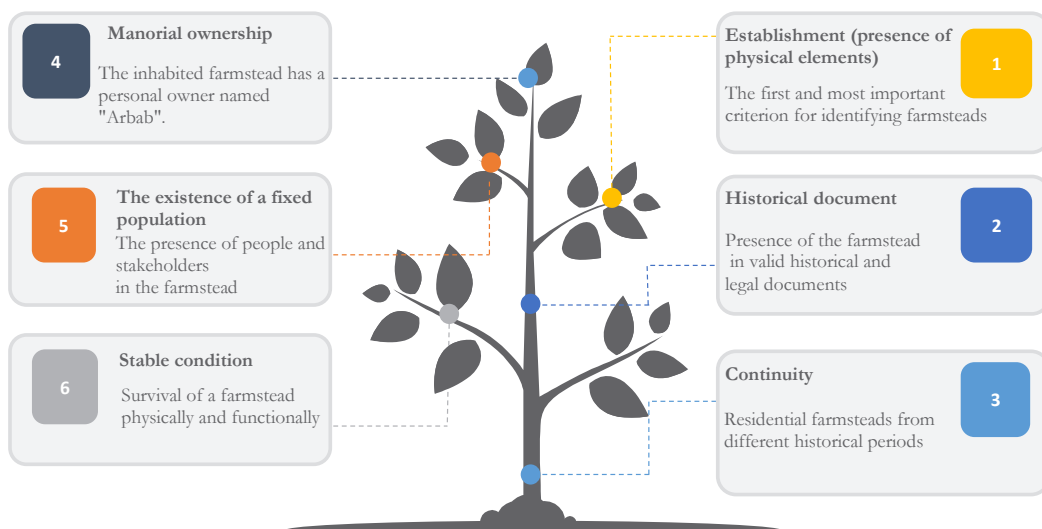

Fig. 1. Introducing six criteria for identifying historical residential farmsteads

در مرکز اسناد دانشگاه هاروارد، ۱۳۹۸ مورد بررسی قرار گرفتند و در مصاحبه با محمد وفایی، ۱۳۹۸ و افشین بختیار، ۱۳۹۸ در مسیر پژوهش قرار گرفتند. هم‌پوشانی اطلاعات یادشده منتج به یافته‌هایی شد که برای انطباق با شش معیار مزارع اربابی در اقلیم مرکزی ایران مورد تفسیر و تحلیل قرار گرفت.

مزرعه مسکون قاضی‌بالا

قاضی‌بالا در دهستان راهجرد شرقی از توابع بخش سلفچگان استان قم واقع است و ارتفاع آن از سطح دریا ۱۳۶۰ متر است. قاضی‌بالا از شمال به مزرعه حاجیان و روستای محمد بیگ و از جنوب به مزرعه ابراهیم‌آباد منتهی می‌شود. در شرق قاضی‌بالا روستای قاضی‌پایین قرار دارد و از غرب به جاده ساوه محدود می‌شود (شکل ۲). بر اساس منابع تاریخی و جغرافیای تاریخی، مزرعه قاضی‌بالا با در اختیار داشتن منابع آبی و بستر حاصلخیز در جغرافیای قم و ساوه توسط خاندان خلج شکل می‌گیرد (Naser al-Din, Shah Qajar, 1984: 262-263; Afshar, 1995: 73-74).

علاوه بر آن در این بازه زمانی مزارع دیگری نیز با نام‌های علی‌آباد، الله‌قلی‌بیگ، تاج‌خاتون، محمد

روش پژوهش

این تحقیق از نوع کاربردی است. مزرعه قاضی‌بالا یک اثر تاریخی، ملموس و قابل تفسیر است و محقق با سه منبع اصلی به پژوهش در این زمینه می‌پردازد:

۱. آثار مادی شامل مزرعه و عناصر وابسته به آن.
۲. اسناد مکتوب شامل کتب تاریخی و جغرافیای تاریخی و همچنین تصاویر و اسناد حقوقی قدیمی.
۳. اسناد شنیداری شامل مصاحبه با کسانی که در مزرعه ذینفع یا ذی‌مدخل هستند.

بنابراین سعی می‌شود با توجه به منابع یادشده با رویکرد تفسیرگرایی و راهبرد تفسیری تاریخی و در دو قالب مطالعات میدانی و سندپژوهی به موضوع نزدیک شد. در ابتدا محدوده مزرعه و عناصری که در آن وجود دارند؛ مانند عمارت، آب‌انبار، برج و بارو، باغ، قنوات و امثال آن نقشه‌برداری، عکاسی و مستندنگاری شدند تا وضعیت موجود به طور کامل در اختیار محقق قرار گیرد. سپس اسناد تاریخی و حقوقی مانند سفرنامه ناصرالدین‌شاه، شجره‌نامه، قباله‌ها و تصاویر موجود

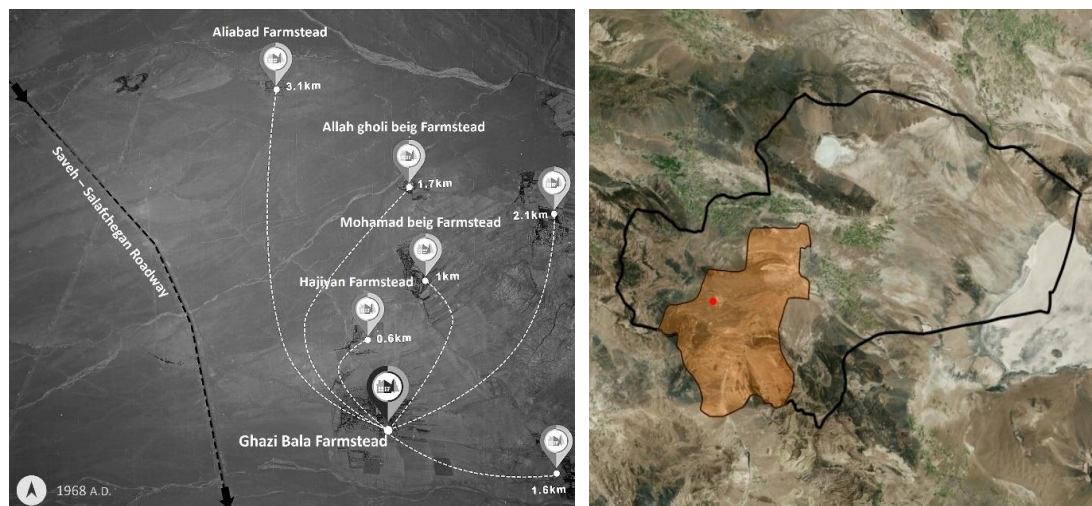

Fig. 2. : Right, the location of Salafchegan district in Qom province and the location of Qazibala village (Iran National Cartographic Center, 2019)

Left, the location of Qazibala farmstead and the distribution of the surrounding farmsteads in the aerial photo of 1968

of the Heritage, Handicrafts & Tourism Office of (Qom Province, 2009)

شناخت مزرعه مسکون قاضی‌بالا بر اساس معیارهای شش‌گانه

همان‌گونه که بیان شد، شش معیار برای شناخت و شناسایی مزارع اربابی در فلات مرکزی ایران تاکنون بیان‌شده است (Raie, 2016, 235). بر این اساس در این بخش امکان قرارگیری مزرعه قاضی‌بالا در دسته‌بندی مزارع اربابی ایران در بوت‌ه تأمل قرار می‌گیرد و این مزرعه با معیارهای اشاره‌شده کیفی‌سنجی شده و میزان انطباق آن برآورد می‌شود.

انطباق با معیار نخست، استقرار (حضور عناصر کالبدی)

اولین و مهم‌ترین معیار برای شناسایی مزارع مسکون اربابی، وجود عناصر کالبدی مستقر در آن‌ها است. به این معنی که یک مزرعه علاوه بر منابع آبی، کشتخوان و زمین‌های کشاورزی می‌بایست دارای ساختمانهای مسکونی، دفاعی، خدماتی و مذهبی باشد. درواقع حیات و زندگی در مزارع به وجود این عناصر وابسته است.

مزرعه قاضی‌بالا دارای دو حصار جداگانه چینه‌ای و خشتی بوده است. حصار داخلی مربوط به محل زندگی ارباب و رعیت‌ها و حصار خارجی به کشت‌وکار اختصاص داشته است. البته کشتخوان‌های این مزرعه در محدوده خارج از حصار خارجی نیز وجود داشته است. عمارت اربابی موجود در داخل حصار اول اختصاص به ارباب و متعلقاتش داشت (شکل ۳). این عمارت در دوطبقه ساخته‌شده و مربوط به دوره قاجار است (شکل ۵). به جزء آن، بناهای مسکونی دیگری مربوط به دوره پهلوی و قاجار در جبهه شمالی عمارت اربابی وجود دارند که متعلق به نزدیکان ارباب و همچنین خدمتکاران این خانواده بوده است (شکل ۴). قاضی‌بالا دارای سه رشته قنات به نام‌های قنات

بیگ، حاجیان و قاضی‌علیا و سفلی بر اساس نظام منظومه‌ای در کنار یکدیگر ایجاد و انشاء شده‌اند (شکل ۲). انشاء تا اضمحلال مزرعه قاضی‌بالا از بازه زمانی قاجار تا هم‌اکنون بر اساس بسترهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دارای پیچیدگی‌هایی است. این مزرعه در دوره قاجار بر اساس نظام ارباب‌رعیتی اداره می‌شد. این نظام تا دوره مشروطه و اولین دوره مجلس ملی به همان ترتیب و با مالکیت اربابانی چون حاج حسین‌خان خلج، حاج‌اسحاق‌خان، سردار معتضد... ادامه یافت (Afshar, 1995: 73-74). در این دوره و با الغای تیول‌داری بسیاری از اربابان و متمولان مایملک خویش را ازدست‌داده و به لحاظ سیاسی و اقتصادی رو به افول رفتند. پس‌از آن و در دوره پهلوی اول نیز این امر شدت گرفت تا اینکه در دوره پهلوی دوم و با آغاز اصلاحات ارضی و عزیمت تعدادی از مالکان به خارج از کشور و شهرهای بزرگ بسیاری از مزارع به‌ویژه قاضی‌بالا شکل و کارکرد اصلی خویش را از دست دادند و مالکین آن‌ها پراکنده‌شده و مهاجرت کردند (Raie & Beheshti, 2016: 74). بعد از انقلاب اسلامی جریان زندگی در مزرعه قاضی‌بالا تغییر کرد. لطفعلی‌خان مالک وقت مزرعه آن را به نازنین وفایی مالک بعدی سپرد، زلزله سال ۱۳۵۹ نیز بخشی از بارو و حصار مزرعه را ویران کرد و تحولات اجتماعی و سیاسی موجب شد که کارگران و رعیت‌های مزرعه بتوانند از حصار مزرعه به سمت کشتزارها حرکت کنند و روستای قاضی‌بالا را به وجود بیاورند (شکل ۱۱).

به‌این ترتیب دهه‌های ۶۰ و ۷۰ نقطه آغازی بر گسترش مزرعه به خارج از حصار به سمت شمال بود (Qazibala village Action Plan, 2008, 28). در دهه ۸۰ نیز آثار و شواهد حصار اول و دوم و فعالیت مزرعه به نابودی میل می‌کند و در سال ۱۳۹۰ عمارت اصلی این مزرعه با پیشنهاد نازنین وفایی آخرین مالک مزرعه به‌عنوان یک اثر تاریخی در فهرست آثار ملی ایران به ثبت می‌رسد (Document Center)

قاضی‌بالا است و به اعتبار و سندیت آن در عرصه‌های پژوهشی می‌افزاید. در چندین سفرنامه از قبیل «سفرنامه عتبات ناصرالدین‌شاه قاجار»، ۱۳۶۳ به کوشش ایرج افشار و سفرنامه لرستان و خوزستان، ۱۳۸۲ از حسنعلی‌خان افشار درباره این مزرعه مطالبی بیان شده است. در سفرنامه عتبات ناصرالدین‌شاه قاجار شرح مختصری از قاضی‌بالا، عمارت و منزل کردن آمده است. ناصرالدین‌شاه در روز بیست و یکم ذی‌قعدة به منزل دستجرد حرکت کرده و از آنجا در روز بیست و دوم ذی‌قعدة به قاضی‌بالا رفته است. او در طی مسیر به شرح مختصری از روستاها پرداخته است. ایشان مزرعه قاضی‌بالا را متعلق به اولاد محمدحسین‌خان خلج، عیسی‌خان و آقاخان دانسته و می‌نویسد که هنوز ناتمام است (Naser al-Din Shah Qajar, 1984: 262-263). حسنعلی‌خان افشار نیز به

قاضی، قنات دهکان و قنات فیروزآباد بود که از جهت غرب به آب‌انبار وارد شده و سپس به باغات و کشتخوان می‌رسیدند (Interview with Haj Azim, Chairman of the Village Council, 2019). در این مزرعه به دلیل ازدیاد جمعیت در دوره قاجار، مسجد (شکل ۴) و حمام نیز ساخته می‌شود و مورد استفاده مزرعه‌نشینان قرار می‌گیرد؛ بنابراین مزرعه قاضی‌بالا به‌سان مزارع اربابی دیگر دارای عناصر کالبدی وابسته در حوزه‌های مختلف بوده است. شکل ۶، نقشه‌های وضع موجود مزرعه قاضی‌بالا، حصار اول را نشان می‌دهد.

انطباق با معیار دوم، سندیت تاریخی (حضور در اسناد تاریخی مکتوب)

سندپژوهی یکی از ابزارهای پژوهش در مزرعه

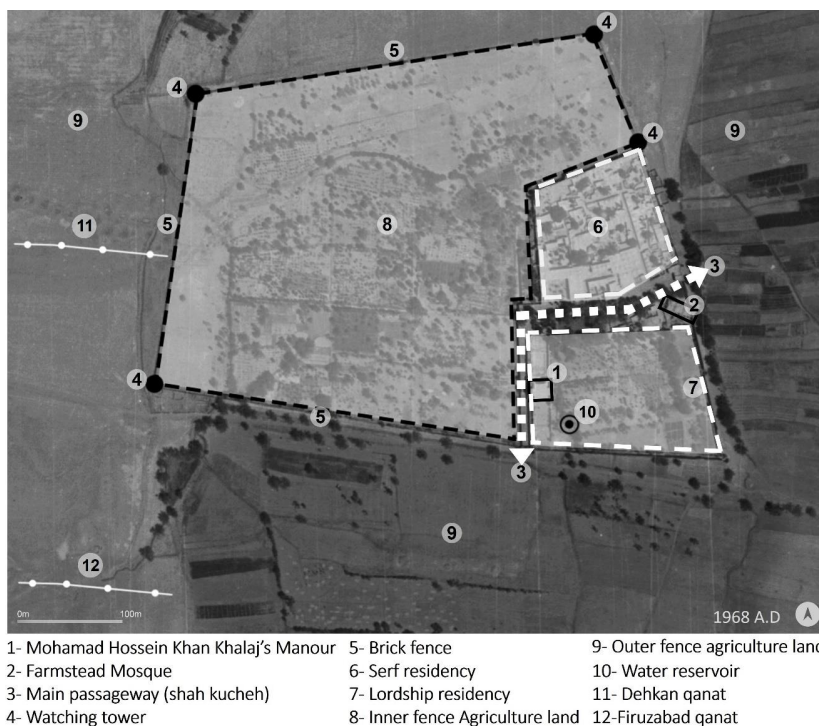

Fig. 3. The establishment of the physical elements of Qazibala Farmstead in the aerial photo of 1968

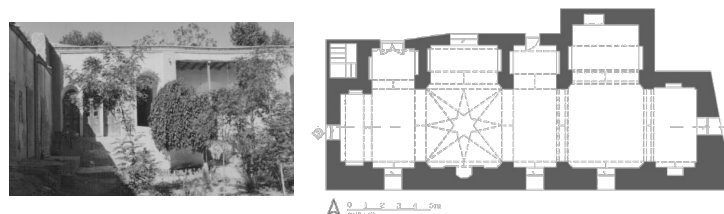

Fig. 4. The map of Qazibala Mosque and the image of the serf and service areas (Document Center of General Office of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Qom Province, 1968)

Fig. 5. The Manor of Qazibala Farmstead

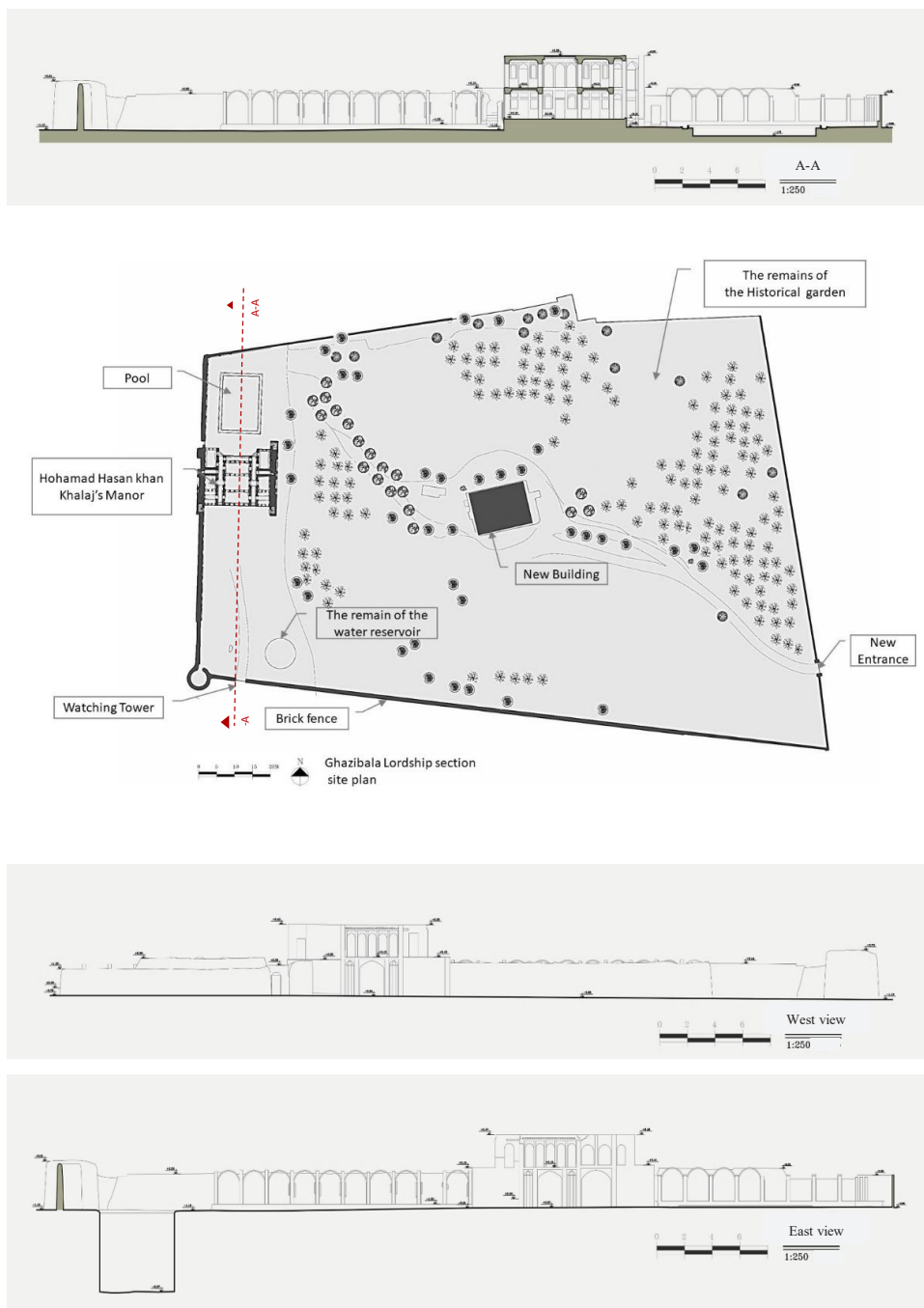

Fig. 6. Maps of the current status of Qazibala Farmstead, the first fence

معماری و زیبایی مزرعه در این سفرنامه‌ها مشهود است و توانسته است نام این مزرعه را در اسناد تاریخی، معتبر نشان دهد و بر اهمیت آن به‌عنوان یک مزرعه اربابی صحنه بگذارد.

انطباق با معیار سوم، تداوم تاریخی و تعلق به دوره‌های زمانی پیشین

در این معیار باید ثابت نمود که مزرعه قاضی‌بالا دارای سبقه تاریخی است و در دوره زمانی پیش از معاصر شکل گرفته است. برای اثبات این موضوع از اسناد تاریخی، جغرافیای تاریخی و الگوهای معماری موجود استفاده می‌شود. در سفرنامه عتبات ناصرالدین‌شاه قاجار، ذی‌حجه ۱۲۸۷ ه.ق آمده است که «حاجی‌عیسی‌خان در قاضی که ملک اوست، عمارت بسیار عالی ساخته است و هنوز ناتمام است» (Naser al-Din Shah Qajar, 1984: 262-263) و یا

قاضی‌بالا در سفرنامه لرستان و خوزستان اشاره کرده است. او از قلعه قاضی، آب شیرین و عمارت اربابی خوب و جمعیتی که در آن زندگی می‌کردند، نوشته است و درختان توت، بید، برکه آب وسط قلعه و فاصله تا مرقد حضرت معصومه قم (س) را تشریح می‌کند. او دلیل تخریب بخشی از قلعه واقع در مزرعه را شرارت در دوره محمدشاه قاجار می‌داند (Afshar, 2003: 73-74).

بررسی سفرنامه‌های یادشده نشان می‌دهد که مزرعه قاضی‌بالا در سفرهای بزرگان و کارگزاران حکومتی به مزار حضرت معصومه (س) و یا در مسیر برگشت از آن مزار مبارک به‌عنوان یک منزل مطرح بود و طی یک روز این مسیر پیموده می‌شد. مسافت این دو منزل در سفرنامه ناصری شش فرسنگ و در سفرنامه حسنعلی‌خان افشار هشت فرسنگ بیان شده است. این موضوع و اهمیت

Fig. 7. Haj Eshaq Khan (Haj Isa Khan), the main owner of Qazibala farmstead and its manor (Vafai Family Archive, 2018)

Fig. 8. Sardar Motazad-e Nezam, sitting person (Vafai Family Archive, 2018)

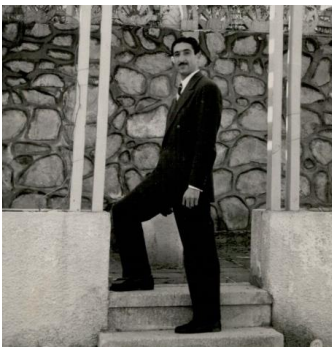

Fig. 9. Zinat al-Muluk and Loff-Ali Khan Vafai, the last owners of the farmstead and its manor (Vafai Family Archive, 2018)

در سفرنامه لرستان و خوزستان حسنعلی خان افشار به تاریخ ۶۶-۱۲۶۵ ه.ق آمده است «قلعه قاضی از بناهای معتبر و خوب است و باعث خرابی آن بوده که در اوایل دولت شاه مرحوم (محمدشاه قاجار) در آن قلعه بنای شرارت گذاشته بودند، حسبالحکم خراب کرده‌اند...» (Afshar, 2003: 73-74). متون موجود در اسناد اشاره شده و همچنین وجود الگوهای معماری عمارت اربابی، مسجد و آب‌انبار (شکل ۴ و ۵) در محدوده نشان می‌دهد که تاریخ ساخت مزرعه و عمارت در دوره قاجار به‌ویژه محمدشاه است.

انطباق با معیار چهارم، مالکیت اربابی

در سفرنامه‌های فوق‌الذکر به مالکیت اربابی قاضی‌بالا اشاره مستقیم شده است. سفرنامه لرستان و خوزستان به‌طور تقریبی، دو دهه زودتر از سفرنامه عتبات ناصری به رشته تحریر درآمده است و این به معنی تقدم گزارش وقایع و توصیفات حسنعلی خان افشار به ناصرالدین‌شاه از بُعد زمانی است. او در این سفرنامه قلعه قاضی‌بالا را ساخته محمدحسین خان خلج دانسته است (Afshar, 2003: 73) و ناصرالدین‌شاه نیز این محدوده را از آن اولاد محمدحسین خان خلج به نام‌های حاجی عیسی خان، علی اکبرخان و حاجی آقاخان می‌داند (Din Shah Qajar, 1984: 262-263).

اسناد مزبور نشان می‌دهد که طایفه خلج، مالک اصلی این مزرعه بودند. خلج‌ها در خلجستان قم و اراک ساکن شدند و محل استقرار خوانین آن‌ها قاضی‌بالا، راهجرد و آشتیان بود. جمشیدخان، لطفعلی خان و غفارخان بزرگان این طایفه در دوره پیش از قاجار بودند و از طرف محمدشاه و ناصرالدین‌شاه فرماندهی فوج‌ها و امنیت راه‌ها به آن‌ها محول شده بود. غفارخان دو پسر به نام‌های محمدحسین خان و محمدحسن خان داشت. محمدحسن خان از دنیا می‌رود و پس از غفارخان فرماندهی افواج و مشاغل دولتی به محمدحسین خان واگذار می‌شود. او همان شخصی است که در این دو سفرنامه به‌عنوان مالک و ارباب مزرعه معرفی شده است. پس از او حاج اسحاق خان (شکل ۷) و سپس فرزند او معتضدنظام (شکل ۸) مالک مزرعه و عمارت می‌شود. همسر وی زینت‌الملوک (شکل ۹) نوه ناصرالدین‌شاه بود و حاصل ازدواج او با معتضد نظام ۴ دختر و یک پسر به نام لطفعلی خان وفاپی (شکل ۹) بود که به‌نوعی آخرین مالک مزرعه و عمارت محسوب می‌شود (Interview with Mohammad Vafaei, 2019).

انطباق با معیار پنجم، وجود جمعیت ثابت

مقصود از این معیار، حضور جمعیت ثابت و شناور در مزارع از گذشته تاکنون است. مزرعه قاضی‌بالا با حضور رعیت‌ها در قلعه، کشتخوان و عناصر خدماتی دیگر شروع به فعالیت نمود. میزان دقیق جمعیت در ابتدای شکل‌گیری مزرعه مشخص نیست اما در

خود ادامه دهد. این مزرعه از ابتدای شکل‌گیری بر پایه امنیت و اقتصاد و با تمرکز بر کشتخوان‌ها، منابع آبی و جمعیت ثابت و شناور در محدوده دو حصار داخلی و خارجی شکل گرفت. اسناد تاریخی نشان می‌دهند که منابع آبی نقش مهمی در پایداری وضعیت کالبدی مزرعه داشتند. در سفرنامه لرستان و خوزستان به وجود آب شیرین در قاضی و نحوه ذخیره آن در استخر اشاره شده است (Afshar, 2003: 73). قاضی‌بالا دارای سه رشته قنات به نام‌های قنات قاضی، قنات دهکان و قنات فیروزآباد بود. قنات دهکان در ۵ کیلومتری مزرعه با قنات قاضی ادغام می‌شد و در سلخ روستا برای مصارف کشاورزی و کشتخوان‌های داخل حصار جمع‌آوری می‌شد. قنات فیروزآباد نیز استخر عمارت اربابی و آب‌انبار را مشروب می‌کرد و آبیاری کشتخوان‌های خارج از حصار را بر عهده داشت (شکل ۱۰). در سال‌های اخیر نیز قنات دیگری به نام قنات نو احداث می‌شود و به قنات دهکان و قاضی می‌رسد (Interview with Haj Azim, Chairman of the Village Council, 2019).

تسلسل پیدایش و به‌کارگیری منابع آبی همواره موجب آبادانی و تجدید حیات مزرعه قاضی‌بالا بوده است. این فرآیند در عکس‌های هوایی مختلف از مزرعه مشهود است. عکس هوایی سال ۱۳۴۷ شمسی (شکل ۱۱) نشان می‌دهد که عناصر اصلی مزرعه هنوز سالم و پایدار هستند. کشتخوان‌ها، قنات، آب‌انبار و عمارت اربابی و رعیتی دست‌نخورده به نظر می‌رسند اما تغییرات اساسی ناشی از اصلاحات ارضی در حال رخ دادن است. در این بازه زمانی مزرعه قاضی‌بالا با نظامی که تشریح شد به فعالیت مشغول بود تا زمانی که در اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی اولین مجلس شورای ملی تیول‌داری را لغو کرد و اساس

سفرنامه لرستان و خوزستان اشاره شده است که «عمارت خوب ساخته شده و خانوار کمی در میان قلعه بودند و درخت توت میان قلعه زیاد کاشته است (Afshar, 2003: 73). این اطلاعات نشان می‌دهد که قلعه و مزرعه در دوره قاجار و در آغاز شکل‌گیری دارای جمعیت ثابت و شناور بوده است. پس‌از این دوره تا دوره پهلوی دوم اطلاعی در دست نیست؛ اما مشخص است که قاضی‌بالا در دهه ۵۰ به روستا تبدیل شده و به قاضی‌بالا و پایین تقسیم می‌شود. جدول ۱ نشان می‌دهد که جمعیت قاضی‌بالا از سال ۱۳۴۶ تا ۱۳۹۰ از ۲۶۶ نفر به ۸۵ نفر رسیده است و هیچ‌گاه خالی از جمعیت و سرزندگی نبوده است (village Action Plan, 2008, 28).

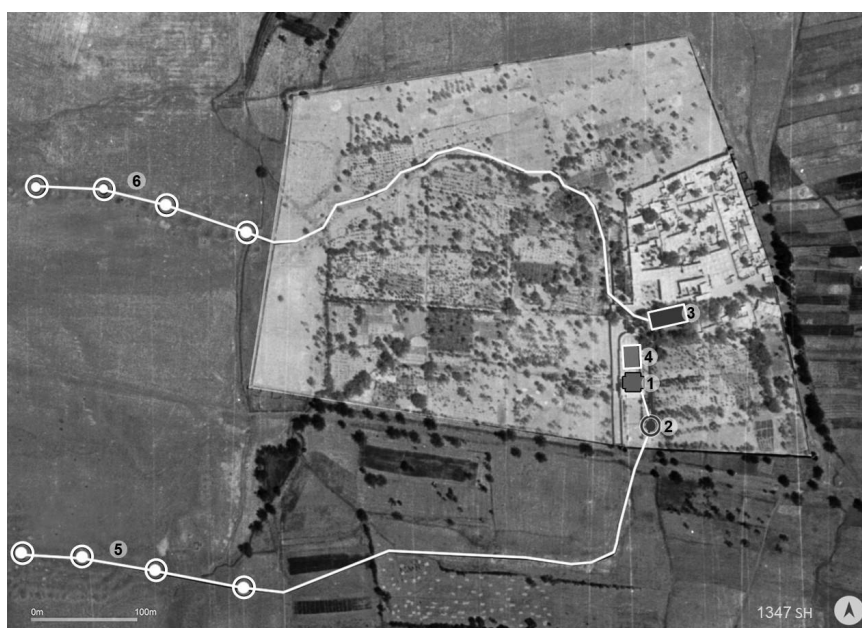
Table 1. The population of Qazibala village during the years 1966-2011 (Qazibala village Action Plan, 2008: 28)

Year	Population
1966	266
1976	133
1986	123
1996	87
2006	95
2011	85

انطباق با معیار ششم، وضعیت کالبدی پایدار

مقصود از این معیار، بقاء یک مزرعه به لحاظ کالبدی و کارکردی تا هم‌اکنون است. سالم بودن عناصر نشان‌دهنده ثبات نسبی در مالکیت و حفظ نظام‌های جاری در مزارع است. به این معنی که حضور جمعیت و آب باعث رونق کشاورزی، حفاظت از عناصر و درنهایت سرزندگی و شادابی مزرعه شده است.

زندگی مزرعه قاضی‌بالا از دوره قاجار تاکنون دارای پیچیدگی‌های مختلفی بوده است و توانسته است علیرغم پذیرفتن تغییراتی در شکل و محتوا به زندگی

- 1- Manor
- 2- Water reservoir (resource :Firuzabad qanat)
- 3- Serf residency pool (resource : Dehkan qanat)
- 4- Manor's pool (resource : Firouzabad qanat)
- 5- Firuzabad qanat's path
- 6- Dehkan qanat's path

Fig. 10. The location of the Qazibala farmstead Qanats and water sources in the aerial photo of 1968

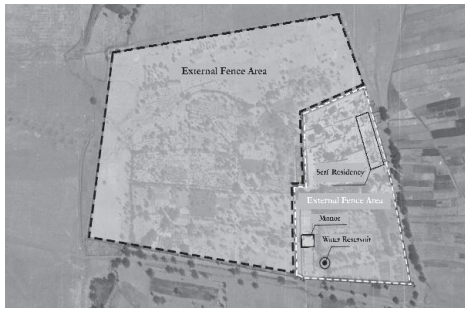

Fig. 11. Qazibala farmstead in 1968

It has the characteristics of a lord-owned farmstead. It has an internal and external fence and active serf residency.

Fig. 12. Qazibala farmstead in 1980

The external fence was destroyed due to the earthquake and the serfs came out of the fence and the buildings are being destroyed.

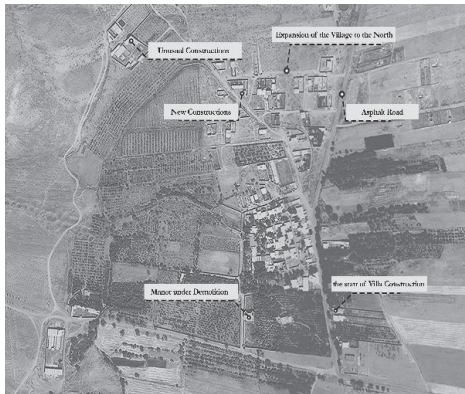

Fig. 13. Qazibala farmstead in 2010

The external fence was completely destroyed and the farmstead turned into a village. Residential construction by the serfs has intensified.

Fig. 14. Qazibala farmstead in 2020

The nature of the village changed from a residence to a resort, and the inner fence of the farm can be seen as a ruin.

مالکیت اربابی را زیر سؤال برد. پس‌از آن اصلاحات ارضی در دهه ۴۰ شمسی از مالک‌های مزرعه خواست تا خانه، مسکن و یا زمینی که رعیت در آن به زندگی و کار گماشته شده بود را به او ببخشند و در عوض سهام کارخانجات صنعتی را از دولت دریافت نمایند (Bashiriyeh, 2014: 52). در این زمان لطفعلی‌خان وفایی ارباب مزرعه قاضی‌بالا بود. با اتمام این دوره و به وجود آمدن امنیت نسبی، رعیت‌ها به بیرون از قلعه آمدند و تغییر مالکیت در این دوره توانسته بود آسیب جدی به مزرعه وارد کند. ادامه این فرآیند و نتیجه آن در شکل ۱۲ به‌وضوح دیده می‌شود. از دهه ۵۰ تا ۷۰ شمسی علاوه بر اصلاحات ارضی، تأثیرات انقلاب اسلامی بر مهاجرت روستاییان به شهرها و آغاز دگرگونی کالبدی مزرعه قاضی‌بالا مشهود است.

در این برهه، مزرعه قاضی‌بالا بر اساس تقسیمات اداری و سیاسی تبدیل به روستا شد. حصار اول در اثر زمین‌لرزه سال ۱۳۵۹ از بین می‌رود و حصار دوم نیز در حال نابودی است؛ اما همچنان کشاورزی توسط مالکان جدید و رعیت‌های قدیمی در حال انجام است. رعیت‌ها مستقل شده بودند و اغلب زمین‌های کشاورزی را فروخته و به شهرهای دور و نزدیک مهاجرت کردند و یا در همان نقطه شروع به ساخت‌وسازهای بدون قاعده کردند. شکل ۱۳ نشان می‌دهد که در دهه‌های بعدی به‌ویژه دهه ۸۰ ساخت‌وساز وسیع‌تر شده و به سمت شمال گسترش پیدا کرده است. کشاورزی توسط مالکان جدید پُر تعداد در قامت خرده‌کاری در حال انجام است و حصار بیرونی مزرعه به‌طور کامل از بین رفته است. شکل ۱۴ وضعیت کنونی مزرعه قاضی‌بالا و روستای قاضی‌بالا کنونی را نشان می‌دهد. در این وضعیت هسته تاریخی و اصلی مزرعه متروکه شده و تمرکز سکونت در جبهه شمالی قاضی‌بالا قرار دارد. علاوه بر آن جمعیت فعال ثابت و شناور از ۲۶۶ نفر به ۸۵ نفر رسیده است، منابع آبی وجود دارد و کشاورزی فعال است.

هم‌اکنون بازماندگان و اخلاف اربابان مزرعه قاضی‌بالا و فرزندان لطفعلی‌خان وفایی این مزرعه و عمارت اربابی آن را در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسانده‌اند و در حال مرمت و احیاء مزرعه اربابی پدرانشان بر اساس مطالعات تاریخی و معماری هستند تا فرآیند پایداری مزرعه را در مدار پیشین قرار دهند.

بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های تحقیق، مزرعه قاضی‌بالا را در انطباق با معیارهای شش‌گانه قرار داده است. معیارهای ۱ تا ۶ و میزان انطباق آن‌ها تشریح شده است. در معیار نخست مزرعه قاضی‌بالا دارای استقرار عناصر کالبدی است. عناصری از قبیل کشتخوان، قنوات، مسجد، عمارت اربابی و رعیتی، برج و بارو در درون این مزرعه وجود داشتند و تا هم‌اکنون نیز پابرجا مانده‌اند و یا در حال تجدید حیات هستند.

بر اساس آن اقدام گردد. علاوه بر آن با شناسایی این اثر به‌عنوان مزرعه مسکون اربابی می‌توان آن را در دسته «میراث کشاورزی بااهمیت» قرارداد و در نظام جیاس^۵ به ثبت رساند. دبیرخانه جیاس در ایران می‌تواند بر اساس دستورالعمل اجرایی تهیه پرونده ثبت جهانی با معیارهای پنج‌گانه اقدام کند. با این عمل بسیاری از داده‌های مرتبط در حوزه‌های معماری، کشاورزی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، حقوقی و دیوانی مستتر در مزرعه قاضی‌بالا و مزارع دیگر معرفی خواهند شد و سپس بر اساس مقتضیات زمانی و مکانی در مسیر صیانت پویا قرار خواهند گرفت.

پی‌نوشت

۱. گونه‌شناسی مزارع مسکون تاریخی در کشور با مطالعه میدانی و سند پژوهی توانسته است به دو گونه، صورت یا قالب اصلی مزارع مسکون تاریخی دست یابد. بدیهی است که درآینده با پیوستن حوزه‌های دیگر جغرافیایی به بستر پژوهش می‌توان به اطلاعات کامل‌تری دست یافت. این دو صورت عبارتند از: الف) دساکرکشتخوانی: در این گونه از مزارع "قلعه‌ها" محور زندگی و رویدادها هستند و کلیه اضافات، لواحق و عمارات در داخل آن‌ها شکل می‌گرفت. ب) مجموعه‌های کشتخوانی: "قلعه" در گونه مجموعه‌های کشتخوانی محور اصلی نیست بلکه به دلیل وجود امنیت نسبی در برهه‌ای از زمان کلیه عناصر کالبدی در خارج از قلعه یا بدون آن به وجود آمده و با دو ویژگی سکونت و تولید و با نظام اجتماعی ارباب و رعیتی شکل گرفته‌است.

2. Farmstead

۳. در این باره نک: (Freeman, 2010; Edwards and Lake, 2010; Gaskell & Owen, 2006)

۴. از معیار پنجم "وجود جمعیت ثابت" به عنوان "سرزندگی نسبی" در مزارع نیز یاد می‌شود. زیرا زندگی در مزارع تاریخی با حضور مردم و ذینفعان دیگر معنی پیدا می‌کند (Raie, 2021: 165).

5. Globally Important Agricultural Heritage System = GIAHS

6. Dynamic Conservation

تشکر و قدردانی

موردی توسط نویسندگان گزارش نشده است.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

تأییدیه‌های اخلاقی

نویسندگان متعهد می‌شوند که کلیه اصول اخلاقی انتشار اثر علمی را براساس اصول اخلاقی COPE رعایت کرده‌اند و در صورت احراز هر یک از موارد تخطی از اصول اخلاقی، حتی پس از انتشار مقاله، حق حذف مقاله و پیگیری مورد را به مجله می‌دهند.

منابع مالی / حمایت‌ها

این مقاله نتیجه قرارداد پژوهشی با عنوان مطالعه و طرح مرمت عمارت قاضی‌بالا در قم، ۱۳۹۸ بین دانشگاه علم و صنعت ایران و اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان قم است.

مشارکت و مسئولیت نویسندگان

نویسندگان اعلام می‌دارند به‌طور مستقیم در مراحل انجام پژوهش و نگارش مقاله مشارکت فعال داشته و به‌طور برابر مسئولیت تمام محتویات و مطالب گفته‌شده در مقاله را می‌پذیرند.

در معیار دوم نیز این مزرعه دارای اعتبار است زیرا دو سفرنامه تاریخی از دو شخصیت قدیمی و ممتاز و تعداد زیادی تصاویر و اسناد قدیمی وجود دارد که به سندیت مزرعه می‌افزاید. متون موجود در اسناد اشاره‌شده و همچنین وجود الگوهای معماری در عناصر کالبدی موجود، ارزش و اعتبار مزرعه را بر اساس معیار سوم به دوره تاریخی قاجار و محمدشاه می‌رسانند. بر اساس مطالعات انجام‌شده در معیار چهارم اربابان مزرعه از دوره قاجار تا زمان تبدیل مزرعه به روستا به ترتیب محمدحسین‌خان، حاج اسحاق‌خان، معتضدنظام، زینت‌الملوک و لطفعلی‌خان وفایی بودند؛ بنابراین این مزرعه دارای مالکیت شخصی و اربابی بوده است. علاوه بر آن بررسی معیار پنجم نشان می‌دهد که این مزرعه با توجه به اسناد اشاره‌شده از ابتدا دارای جمعیت ثابت و شناور بوده و تعداد آن‌ها از سال ۱۳۴۶ تا ۱۳۹۰ از ۲۶۶ نفر به ۸۵ نفر رسیده است. این تغییرات و تسلسل جمعیتی نشان‌دهنده سرزندگی این مزرعه در طول زمان بوده است. در معیار ششم نیز مزرعه قاضی‌بالا دارای اعتبار است تصاویر ۱۱ تا ۱۴ بیان‌کننده سیر تحول مزرعه از ابتدا تاکنون است و پایداری آن را علیرغم تغییرات شکلی و ماهوی نشان می‌دهد.

بنابراین، مجموعه قاضی‌بالا با معیارهای شش‌گانه شناسایی مزارع اربابی منطبق است و به‌عنوان یک مزرعه اربابی شناخته می‌شود؛ اما در پاسخ به سؤال دوم می‌بایست تأثیر شناسایی مجموعه قاضی‌بالا به‌عنوان مزرعه اربابی در حفاظت از آن مورد بررسی قرار گیرد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که مزرعه قاضی‌بالا در فرآیند تغییر و تحولات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در حال فراموشی بود اما هم‌اکنون می‌تواند با توجه به اسناد و مدارک موجود در فهرست آثار ملی ایران در قالب یک «کل منسجم» و با حضور کلیه متعلقات و عناصر وابسته به نام «مزرعه اربابی قاضی‌بالا» به ثبت برسد. بر اساس آمار و اطلاعات موجود در دفتر ثبت آثار وزارت میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، ۱۳۹۸ هیچ اثری به نام مزرعه مسکون در استان‌های مختلف در فهرست آثار ملی به ثبت نرسیده است. دلایل مختلفی برای این موضوع وجود دارد. مهم‌ترین علت، کمبود شناخت و آگاهی در این زمینه و توجه اندک جامعه پژوهشی و دانشگاهی به این موضوع است.

ثبت مبتنی بر داده‌های صحیح می‌تواند در معرفی و حفاظت از این اثر نیز مؤثر باشد. با ثبت این مجموعه به‌عنوان مزرعه اربابی، کلیه عناصر وابسته به آن در پیوستگی کالبدی و کارکردی با یکدیگر خواهند بود. هیچ‌کدام نمی‌تواند به‌تنهایی مورد دخالت کالبدی نامناسب قرار گیرد بلکه می‌بایست نقش آن در مزرعه و در هم‌کناری با سایر عناصر وابسته از قبیل آب‌انبار، آسیاب، قنوات و آبراه‌ها، از منظر کالبدی و کارکردی شناخته شود و سپس

References

1. Afshar, H.A.KH. (2003). *Travelogue of Lorestan and Khuzeestan* (Edited by Hamidreza Dalvand). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
2. Afshar, Iraj. (1995). *Yazd monuments, The introduction of historic buildings and ancient monuments of Yazd city*. Tehran: Association of Cultural Works and Honors.
3. Afzal Al-Molk, G. H. (1976). Booklet Detailing and States of Dar-ol-Iman-e Qom. *Farhang-e Iran Zamin*, (22), 67-150 (in Persian).
4. Afzal Al-Molk, G. H. (2017). *History and Geography of Qom*. Tehran: Vahid Publications.
5. Arbab, M.T. (n.d.). *History of Qom* (Edited by S. H. Modarressi Tabataba'i). Tehran.
6. Bashiriyeh, Hossein. (2014). Collapse of Absolutism (Ali Ardestani Trans.). *Mehr-Nameh*, 38 (in Persian).
7. Document Center of the Heritage, Handicrafts & Tourism Office of Qom Province. (2019).
8. Document Center of the Properties Registration Office of Ministry of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism. (2019).
9. Edwards, Bob, & Jermy Lake. (2010). West midlands farmsteads and Landscapes Project. Summary Report, Advantage Westmidlands and English Heritage, English Heritage Regional Offices.
10. Edward Pollack, Jakob. (1982). *Pollack's travelogue of Iran and the Iranians* (Keykavous Jahandari, Trans.). Tehran: Kharazmi Publications.
11. Etemad-ol-Saltaneh, M. H. K. (1990). *Meraa't al-Baladan* (Edited by A. Navai & M. Mohaddes). Tehran: Tehran University Press.
12. Farmanfarma, A. H. M. (2004). *Kerman and Baluchestan travelogue letter* (Edited by Iraj Afshar). Tehran: Asatir Publications.
13. Foran, J. (1999). *The Fragile Resistance of the History of Social Developments in Iran from Safavid to the Post- Revolutionary Years* (A. Tadayon Trans.). Tehran: Rasa Cultural Services Institute.
14. Freeman, Chantal. (2010). West midlands farmsteads and Landscapes Project. Summary Report, London: English Heritage Regional Offices.
15. Gaskell, Peter & Stephen Owen. (2006). *Historic Farm buildings: Constructing the Evidence base*. London: English Heritage Regional Offices.
16. Gaziha, Fatemeh. (2002). *Naser al-Din Shah Travels to Qom*. Tehran: The National Archives of Iran.
17. GhaziBala village Action Plan. (2008). Islamic Revolution Housing Foundation of Qom Province.
18. Hamadānī, Rashīd al-Dīn Faḍlullāh. (1977). *Rab'-e Rashidi Deed of Endowment* (Edited by Mojtaba Minavi and Iraj Afshar). National Antiquities Protection Organization of Iran.
19. Harvard University Documentation Center. (2019).
20. Interview with Afshin Bakhtiar. (2019).
21. Interview with Haj Azim, Chairman of the Village Council. (2019).
22. Interview with Mohammad Vafaei and access to the archives of the Vafaei Family (2019).
23. Kalantar-Zarabi, A. (1999). *History of Kashan* (Edited by Iraj Afshar). Tehran: Amirkabir Publications.
24. Lambton, A. K. S. (1966). *Owner and farmer in Iran* (M. Amiri Trans.). Tehran: Book Translation and Publishing Company.
25. Moflessi Qomi, H.E.M.H. (2012). *In remembrance of Qom and the people of Qom*. Qom: Qom Research Foundation.
26. MohammadMoradi, Asghar, Salehi Kakhki, Ahmad, & Raie, Hosein. (2017). An Inception on the Perception of the Inhabiting Farmsteads in Yazd. *Jria*, 4 (4), 1-21.
27. Mohseni, Seyyed Mohsen. (2014). *Sadr-ol-Mamalek Ardebili and Nosrat-Abad-e Qom endowment (The frontiersman of culture)*. Qom: Noor-e Motaf Publications.
28. Monshi, M.H. (1977). *Rokn-al-Doleh Travelogue, the Report of Mohammad Hossein Mohandes to Moayyed al-Doleh* (Edited by Mohammad Golban). Tehran: Sahar Publications.
29. Najm-ol-Molk, H.M.A. (2006). *Travelogue of Khuzeestan* (Edited by Mohammad Dabir- Siaghi). Tehran: Association of Cultural Works and Honors.
30. Naser al-Din Shah Qajar. (1975). *Naser al-Din Shah Qajar's Travelogue of the Holy Shrines* (Edited by Iraj Afshar). Tehran: Farhang-e Iran-Zamin publications.
31. Naser al-Din Shah Qajar. (1975). *Travelogue of Nasir al-Din Shah Qajar of Khorasan*. (I. Afshar). Tehran: Farhang-e Iran Zamin Publications (in Persian).
32. Naser al-Din Shah Qajar. (1994). *Shahriyar-e Jade-ha: Naser al-Din Shah Qajar's Travelogue of the Holy Shrines* (Edited by Mohammad Reza Abbasi and Parviz Badiee). Tehran: The National Archives of Iran.
33. Qomi, H. b. A. M. (2006). *History of Qom* (Edited by S. J. a.-D. Tehrani). Zaer Publications.
34. Raie, H., & Beheshti, S. M. (2016). Historic residential farms in Iran; From the beginning to the Safavid period. *Journal of Scientific and Promotional Journal, Cultural Heritage and Tourism Research Institute*, (74), 22-1.
35. Raie, Hosein. (2016). In Search of Manorial Residential Farms of Qajar Dynasty in Niasar. *National Conference of Kashan Historical Gardens*. Kashan University, 230- 251.
36. Raie, Hosein. (2018). *Perception and Approaching a Conservation Policy for the Historical Inhabiting Farmsteads*. Ph.d thesis in the field of architectural conservation. Isfahan Art University, Faculty of Conservation and Restoration.
37. Raie, Hosein. (2021). Hidden capabilities in historical farmstead of Niasar. *Journal of Iranian Architecture and Urbansim*, 12 (1), 157- 174.
38. Sheykh Al Hokamaii, E. (2009). *Iranian architectural Documents*. Tehran: Matn Institute for Writing, Translating and Publishing Works of Art.
39. Taleb, Mahdi, & Anbari, Musa. (2008). *Village sociology*. Tehran: Tehran University Press.

